

СЕЛЯНИН У АНТИНОМІЯХ ІСТОРИЧНИХ КУЛЬТУР ЧИ ЧОГО ВАРТІ БІЛЬШІСТЬ НАУКОВИХ СУПЕРЕЧОК

Залучаючи до аналізу результати останніх розробок методології сучасного історіописання, зокрема напрацювання польського історика В. Вжосека, автор прагне виявити традиційно поширені межі уявлень та трактувань українських (також білоруських) дослідників у царині історіографії селянознавчих студій, окреслити шляхи їхньої оптимізації.

Ключові слова: історик, культура об'єкта, культура суб'єкта, культурне переписування, традиція, селянин, аграрна історія.

Приобщая к анализу результаты последних разработок методологии современного историописания, в частности наработки польского историка В. Вжосека, автор стремится обнаружить традиционно распространенные границы представлений и трактовок украинских (также белорусских) исследователей в сфере историографии крестьяноведческих студий, очертить пути их оптимизации.

Ключевые слова: историк, культура объекта, культура субъекта, культурное переписывание, традиция, крестьянин, аграрная история.

The results of the latest developments of methodology of the modern historical writing, particularly the works of the Polish historian V. Vzhosek have been analyzed. The author considers the widespread ideas and interpretations of the Ukrainian (as well as Belarusian) researchers in the historiography of peasant studies and suggests the ways of their optimization.

Key words: historian, the culture of object, the culture of subject, cultural rewriting, tradition, peasant, agrarian history.

Ремесло істориків постійно вдосконалюється. Найчастіше у зв'язку з черговими «поворотами». Приміром такими як лінгвістичний, коли від служителів Кліо вже вимагається не просто уявляти, міркувати й писати, дотримуючись певних філософських (теоретико-методологічних) схем/систем, способів інтерпретацій джерел, а й виявляти неабиякі інтелектуальні напруження, щоби «не творити чергових байок» [1, с. 229]. Тож сучасні історики (інтелектуали) – це вже не звичайні підмайстри, котрі як можуть «виготовляють історію», і не черговий модний статус («корифеями» себе називають хіба що люди з підвищеним самолюбством), а та якість, яка спонукає інакше, помітно ширше сприймати професію і своє місце в ній. Свого часу цієї проблеми торкалися такі відомі історики як Л. Февр, Ж. Л. Гофф, К. Поппер, Т. С. Кун, П. Рікер, А. Гуревич, І. Ковальченко, Н. Яковенко, Л. Зашкільняк, І. Колесник, В. Масненко та ін. Особливо варто виокремити доробок В. Вжосека. Спираючись на міркування цих майстрів

історіописання, автор також спробує розвинути деякі ідеї, висловлені ним у статті «Суб'єкт в «об'єкті» або ще раз про відносність історичного знання» [2].

Задамося питанням: чи завжди професійний історик спроможний оптимізувати свої уявлення про минуле й у такому вигляді подати їх на розгляд громаді? Іншими словами, чи достатньо він, взявшись досліджувати, а згодом і знайти читачів із результатами своїх пошуків, щоразу віднаходить достатньо «доведених підстав», на яких ґрунтує ті чи інші свої судження? Якщо так, то чи завжди це йому вдається, так би мовити, з першого разу і в повному обсязі? Намір дати відповіді на ці питання, орієнтуючись на напрацювання українських та зарубіжних істориків-аграрників останніх десятиліть, визначає мету пропонованої розвідки. Очевидно, що претензія автора не поширюється на вичерпність пояснення, бо, як видається, це одна з «вічних проблем» наукового пізнання.

Попервах дещо з власного досвіду. Пригадую своє ставлення до подій 1991 р. відразу після краху комуністичного СРСР і його (ставлення) подальшу еволюцію. Цей складний, а десь і болісний процес переосмислення тепер можна оцінювати порізно, проте очевидно, що той усталений спосіб сприйняття й розуміння, який прийнято окреслювати «європейськими манерами» тлумачення національного питання, сформувався в думках далеко не відразу. Повторне (перше відбувалося відразу) розміщення «національного» у світоглядно-ціннісній ієрархії після «демократії» та «добробуту» мало, напевне, відбутися після того, як почалося його належне поцінування у рамках тих систем координат, де це національне отримало вище світове визнання (варто зважити хоча б на величезну літературу з цього питання) [3; 4]. Тепер же особливістю є все той же «український» феномен, тільки, поспішаю пояснити, справа вже не у власне національному, а радше інтелектуальному, утім, настільки за сутністю своєю відмінному, що вже само по собі може викликати підозру й відмову у симпатії як із боку тих, хто кривиться від «національного» (а таких більшість) [5], так і тих, котрі на зламі II – III тисячоліть усе ще переоцінюють, абсолютизують його. Що, на мій погляд, варте уваги з тих уявлень 1991 р., так це й донині поширене ігнорування низького рівня, недостатності модернізації українського (східноєвропейського) суспільства (спільноти). Окремі обмовки з цього питання мало що вирішують. На часі ґрунтовний аналіз, що мав би адекватно прояснити ситуацію. Видається цілком очевидним, що в такому разі увагу треба буде зосередити не так на онтології проблеми, як на сумлінні самих дослідників, які інколи остерігаються втратити престиж через спроби торкатися незручних, або з подачі якогось чергового авторитету осудливих тем. Надто коли йдеться про персональне їхнє переживання. А воно якраз і таїть у собі ті епістемологічні небезпеки та курйози, що їх частенько доводиться спостерігати навіть у високо професійних, визнаних такими істориків.

Отже, в історика існують певні фази осмислення тієї чи іншої сторінки минувшини.

Зазвичай історіографи переймаються «вже готовою» якістю пропонованого інтелектуального продукту своїх колег, порівнюють їхні результати, персоніфікують оцінки (звідси кілька відомих помилок, скажімо сприйняття всіх наукових праць М. Драгоманова як таких, які мають завжди відповідати рівню його посмертного іміджу). Але менше уваги звертають на тенденції, труднощі пізнавального процесу, іншими словами, на ті стани невизначеності, якими історикю потрібно «перехворіти», аби збагнути глибше, сприйняти достовірніше, описати достеменніше. Отак, через два десятиріччя після проголошення державної незалежності України, у середовищі інтелектуалів багато говорять про потребу вирішення надзавдання «конфлікту ідентичностей». Як відомо, Я. Грицак запропонував перенести дискусії з ідентичностей на цінності, де, на його думку, ситуація набагато складніша (хоча й із ідентичностями також «драматична»), але, вочевидь, перспективніша [4, с. 337]. Проте, вважаємо, жити й продовжувати міркувати в «драмі ідентичностей», попередньо задовольнившись визнанням/констатацією того, що на теренах твоєї країни (людської спільноти як такої) справа не дійшла до «трагедії», не так уже й привабливо. Тим більше, що від тих «драматичних ідентифікацій» ніхто особливо відмовлятися не поспішає. Але як чинити, коли іншого виходу інтелектуал не бачить? Деякі історики кажуть, мовляв, треба терпіти і «гавкати», може колись і нас почують. Що напевне приваблює в такому «гавкаючому» варіанті, так це те, що в цьому разі історик не поспішає пропонувати жодних радикальних (політичних, національних, соціальних) експериментів. Життя, як відомо, мудріше за будь-які теоретичні конотації, тому цілком слушно не тільки ігнорувати спокусу певних універсалій його пояснення, а й справді... вміти чекати. Насамперед тоді, коли всі «нетерплячі» прагнуть швидкої, зрозуміло-лаконічної та кон'юнктурно правильної відповіді, а вдумливий дослідник розуміє її більшу шкідливість від того, чого буде коштувати його тимчасове (десь перманентне) мовчання. Зазвичай буває так, що погляди науковця-гуманітарія є продуктивними на тлі загальноприйнятого у спільноті

дискурсу, однак усе ж надто кучими, аби претендувати навіть на відносну істинність.

Аналізувати історію селянства, зручно класифікуючи його «традиційним», надто тоді, коли формальної декларації мозаїки методологічних підходів і вдалих інтелектуальних інтерпретацій уже замало, доволі складно. Історик приречений постійно наражатися на докори колег за практику «наукового міфотворення». І, варто визнати, підстав для цього в них не бракує, хоча й пропонується категоричність оцінок та вжита при цьому словесна ущипливість також не позбавлені «слідів міфотворення». Власне сам задум показати селянський світ таким, яким він був насправді, науково наблизитися, сказати б, до живого селянина його епохи, камуфлює безмежжя ризиків продукування наративів саме з такими огріхами і, відповідно, згаданими супровідними судженнями.

Досвід студій Пантелеймона Куліша та його менш відомих однодумців можна визнати одним із перших, коли мова зайшла про дослідження історії/життя українського селянина. Адже інтелектуальна течія, у центрі критики якої поставала урбаністична цивілізація («хуторянство») опинилася якраз перед таким вибором без вибору. Їй дістанеться звідусіль – від інтелектуалів-великодержавників, «єдино-наукових» марксистів, пізніших модерністів. Не в пошані вона і в сучасних постмодерністів, для яких підозрілим є вже сам інтерес до етнічного в рамках соціального (чи культурного; критикою т.зв. «етноцентризму») регулярно переймаються навіть політики) [6, с. 2].

І все ж ці небезпеки сьогодні ліпше розуміють ті історіографи, які завчасно опанували сучасні (постмодерні) дослідницькі практики. Сприйняли їх, так би мовити, розумом і серцем. Що ж пропонується конкретно?

З огляду на інтерес до новітніх публікацій у царині теорії селянознавства, ще раз повертаємося до думки Я. Грицака про співвідношення «ідентичностей» і «цінностей» як своєрідного центру-еталону оптимізації дискусій. Очевидно, що саме люди є продуцентами/носіями і перших, і

других. Морока від того, що зазвичай ідентичності та цінності «проростають» у них настільки, що, скажімо фахові дослідники, відчуваючи й усвідомлюючи їх імперативно, буває заклято боронять ці «ності» в самій науці. Ба більше, коли мисленнево наближаються до автентичної сутності цих історичних явищ (що трапляється не так уже й часто), не завжди задумуються над їхніми співвідношеннями, відмінностями, ієрархічною залежністю. Водночас ці форми адаптації людей у світ (радіше – мікросвіті) наскільки глибоко, а головне примхливо «прописані» у світогляді, ментальності, культурі, що нерідко годі й сподіватися на якусь об'єктивність їхньої рефлексії, не кажучи вже про неупередженість у ставленні до альтернативних наукових інтерпретацій. Тим більше було б наївно сподіватися на бодай якесь адекватне переосмислення уже напрацьованих наративних сюжетів. Бо, виходить, задля цього історика треба пріоритетно навчитися мислити «себе в самому». А, як відомо, заклик мудрих до пізнання «самих себе» почути спроможний далеко не кожен (у селян це виходить навіть ліпше) [7, с. 14]. Власне тому й дотепер *«не спостерігаємо радикальних змін у способі думання про себе»* [4, с. 339]. Ситуація, коли культура отримує шанс «досліджувати саму себе» додатково ускладнюється публічністю цього доволі інтимного відчуття, яке тільки за вкрай сприятливих умов (зокрема й наявності самого конструктивного діалогу між науковцями) спроможне переростати в знання [8]. Відоме правило – істина народжується у спорі – навряд чи вказує нам на прямий вихід із тупика, тобто є тут таким уже універсальним мірилом пошуку тієї самої істини. Кажучи пом'якшувально, воно не завжди здатне приходити на виручку. Нерідко трапляється навпаки, позаяк на практиці хтось зациклюється на інтерпретаціях («розповідає байки», «мурує під щось фундамент» чи іронізує), хтось – на їхній критиці (на «зацицькуваннях»), а комусь достатньо просто мовчки «тиражувати знання». У цьому контексті історіографія також *«є дочкою свого часу, конструктом сучасної її культури»* [8].

Досвід селянознавчих студій, принаймні в доробку істориків останніх десятиліть, засвідчує зростаючий інтерес до «соціокультурної проблематики» [9, с. 237]. Такі науковці по-особливому сприймають генетичні зв'язки. Вони апіорі відмовляються від «суми подій», приречених бути пов'язаних між собою причинно-наслідковою логікою. Такою ж мірою помітно скептично ставляться до «світу соціальних процесів», які так чи так підштовхують до все ще привабливого «шухлядного принципу». Надто її економічного вмісту, де функціональні зв'язки явищ порівняно витонченіше виконують роль інтегратора.

Проте наскільки цей інтерес (якщо, звичайно, попередньо погодитися, що він вповні виправданий) щоразу вдається наповнити інноваціями? Точніше, як глибоко сучасна наукознавча рефлексія проникає й опановує царину культур об'єкта і суб'єкта дослідження? Ставлячи проблему в такій площині, відразу сподіватися на повний успіх її інтерпретації не доводиться, але по максимуму завдання так і не стоїть (хіба що у випадках зведення особистих рахунків). Радше навпаки: оскільки історики звикли рясно цитувати праці один одного, призвичаїлися до виробленого у такій «підвищеній комунікації» усередненого розуміння предмету своїх зацікавлень, власне у цьому часто вбачають науковість як таку, спроби хвалити одних і гудити других (проблема посилянь вимагає окремого аналізу) малопродуктивна. Натомість запит меж інноваційного вмісту досліджень підвищує зацікавленість до діалогу культур. Нас більше цікавить, кажучи словами В. Вжосека, «специфічність і культурне обличчя історичного мислення» [8]. Задля підсилення інтересу до них, пригадуємо ще одну давню аксіому історіописання, мовляв, є в дослідженні нові джерела – є в ньому і наукова новизна. Словами Д. Бовуа це звучить як «*вирити в силу документа*». Однак, заклик європейця (француза) дещо суперечить його ж позиції, де він береться критикувати радянський звичай плагіату – безсоромного копіювання і повторення того, що вже сказали попередники [7, с. 28]. Тобто теза – «*де починається критика і перевірка, там первісне цілісне світосприйняття стає*

проблематичним» – стосується не лише «того боку» (культури об'єкта), а й «цього боку» (культури суб'єкта, його мислення й мовлення) [8; 9, с. 241].

Отак, істина в історії є істиною метафоричною. Як стверджує В. Вжосек, «*її прийняття визначає обставина, чи запропонований істориком образ минулого задовольняє наявні в культурі очікування на уявлення людського світу як процесуального й соціального, світу історії, що є конгломератом триваючих, незалежних від волі окремих особистостей, понадіндивідуальних явищ*» [8].

До таких очікувань варто віднести культурну спорідненість із селянами (натяк на те, що селяни були разом із інтелектуалами не тільки у «*величких і кривавих революціях та національно-визвольних війнах*») [7, с. 42]. Коли історик відчуває майже фізично, а заодно й усвідомлює величезну прірву в розумінні відмінностей повсякденного світосприйняття, йому набагато складніше міркувати суто теоретично, абстрактно. Тим більше сприймати концепції зовсім збайдужилого викладу, в якому панують «мертва» статистика, малопродуктивний позитивізм, та ще й, трапляється, з тавром соціалістичного реалізму. «*Рідні серцю*» традиційні спільноти середньовіччя (винайдені чи реальні), як і сучасні народні культури, зазвичай бувають антиномічними до таких концепцій. То ж можна погодитися, що «*досліджуючи минулу культуру, ми приписуємо їй, силою мови, нашу логіку*» [8]. Але не тільки. «Форум», проведений редакційною колегією «України Модерної» в 2010 р., засвідчив, що зараз існує велика гама перспективних досліджень. Того самого «класу», який на сьогодні, словами Андреа Граціозі, усе ж радше живий, чим мертвий [7, с. 17]. Зокрема, ми все ще не маємо достатньо вагомих студій, присвячених перебуванню селянина в інтелектуальному середовищі. Теза білоруських колег, що «*селяни перенесли базові елементи традиційної культури до міст*», поки що не пробудила помітного інтересу дослідників до цієї інтелектуально плідної ремарки [7, с. 14, 39].

В. Вжосек аргументовано наголошує на потребі перекладу досліджуваної культури на мову культури, що її досліджує. Яка вона,

ця друга культура насправді в селянознавстві? Складність принаймні в тому, що досліджувана культура вже історично відбулася (навіть якщо вона дотепер репрезентована здебільшого народною культурою), мова ж культури, яка досліджує, не обмежується лише рефлексійним вписуванням. І завалів тут значно більше. Скажімо, щодо розробки категоріального апарату – цієї основи основ розвитку науки. Можливо настав час подивитися на цю роботу і дещо з іншого боку. Так, категорії відображають найбільш суттєві властивості, ознаки та зв'язки реального світу. А як бути з рештою, з тим, що не потрапляє до виявлених істориком «фрагментів»? Вони ж також існують і діють. Утім, ми ведемо мову не за «повноту знань», яку істориком досягти фактично неможливо. А за максималізм у його судженнях, коли він намагається полемізувати, обравши для цього термінологічну нішу. Категоричність у таких випадках часто невиправдана. Вона просто не підготовлена. Авторитетний Даніель Бовуа слушно закликає до узгодження термінології між істориками *«посткомуністичних країн і країн Заходу»* [7, с. 24]. Тим більше, що визнання суттєвих відмінностей суспільно-політичного життя XIX – XX ст., «сильно розбавлених селянським елементом», є загальноновизнаним фактом.

Тому історик має розуміти відносність пропонованих ним конструктів (їхня відсутність – набагато більший гріх). Натомість активніше збирати факти, надто ті, які репрезентують думки, наміри, рамки вільного вибору селян. Як не дивно, але призабуте «ходіння в народ» залишається частиною ремесла. Бо власне так можна розраховувати на «відчитання відголосків, лакун та замовчувань». І не так однозначно будуть трактовані ті манери, в яких селяни почнуть ставати схожими на самих інтелектуалів (*«навчатися у школі, передплачувати газети..., писати листи, фотографуватися, грати в аматорських виставах, вступати в політичні партії, голосувати на виборах»*) [7, с. 42]. Поява студій про «суцільну фермеризацію», «масову кооперацію», «поголовну освіченість» та ін. свідчать якраз про таке емоційне захоплення

– «своїх собою». Звідси вбачаємо шкідливість від стереотипного бажання «гри в категорії», бо гра заради гри – це хибний шлях.

Прикметним зразком діалогу культур може виступати *mentalité primitive*, конкретніше – чуттєвий світ сільського простолюдина-господарника. Утім, історикові напрочуд важко уявити і збагнути його, адже зазвичай він приречений *«досліджувати минуле, яке, через свою часто значну віддаленість у часі, постає перед ним ризиковано іншим (дивовижно інакшим), ніж культура, яку він репрезентує»* [8]. Так буває тоді, коли, зокрема, доводиться мати справу з прихованими для дослідника відчуттями селянина господарем. Чому так відбувається? Історик, який концептуалізує у світлі метафор, більше схильний довіряти таким же інтелектуалам як і сам. Набагато швидше він знаходить спільну мову з економістами, соціологами, демографами, релігієзнавцями, навіть сільськими агрономами та ветеринарами. Тому в його візії селянин постає як суб'єкт, що діє за логікою та буквою пропонованих владою реформ, за економічними законами розвитку, мислить як носій характерологічних ознак певної соціальної верстви тощо. Якщо ж він чинить їм опір, то дивує історика настільки, що отримує від нього порцію критики за нерозуміння «знаючих, обізнаних» людей. Утім, у кризу потрапляє сам дослідник, бо в таких випадках йому буває важко пояснити, чому, приміром, селянин, який репрезентує «соціальне дно» суспільства, часто-густо виявляє до своїх заможніших візаві не сплановану інтелектуалом агресію, а толерантність і доброту. Почуття «господаря життя», яким би злиденним не було саме існування, матеріально рідко збагачувало селянина, проте доволі успішно компенсувало неприємності від усвідомлених відчуттів «експлуатованого класу».

Отже, природа суб'єктивізму історіографії прихована не в «партійності» історика (принаймні, це велике спрощення, яке невиправдано побутує дотепер), а у слабкості, насамперед уявлень про особливості його ремесла та прагнень задовольнитися «підвищенням у статусі».

У пошуках історіографічної істини, як істини «вибраної метафори», варто відмовитися від прагнення домінантного зосередження уваги на об'єкті (у нашому випадку – «традиційному селянстві»), його культурі. Дискурс історії селянства, якою вона була насправді, це радше правильно виставлений орієнтир, рух до якого завжди даватиме якийсь, відносно більш чи менш адекватний, але обов'язково неповний результат. У науковому наративі селяни приречені перебувати до певної міри в «напівживому» стані, позаяк творена про них істина повсякчас метафорична, тобто конструйована на основі аналогії/гомології, схожості, подібності. Досліджувати селянський світ історика – означає вести з ним діалог. Він має бути чесним, десь таким, яким був у Т. Шевченка, хіба що не настільки емоційним, бо сльози й захоплення штовхають до ідеалізації.

Ключова проблема: якою мірою пропо-

нований дослідником образ традиційних аграріїв задовольняє очікування, які сформувався на поточний момент у читача-сучасника? Її складність у тому, що самі ці очікування щоразу акумулюють незмірний світ уявлень, процесів, відносин, незалежних і залежних від волі окремих особистостей явищ, причому їхній тотальний консенсус тут радше «умертвляє», аніж розвиває, збагачує історика. У пошуках (формуванні) істини наративних образів невдоволення виникає вже від того, що хтось досить повільно, а хтось, навпаки, – надто поспішно, намагається декларувати «правду» про минуле. Акценти на маргінесі наукового пізнання мінімізують значення більшості дискусій. Справжня полеміка продуктивна тільки тоді, коли мова заходить про «деталі» пізнавальних технологій. Відтак критика є корисною в режимі уточнення, доповнення, розширення, а не відкидання, заперечення, пропозиції «єдино вірних» рішень.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Яковенко Н. Вступ до історії / Наталя Яковенко. – К. : Критика, 2007. – 376 с.
2. Див.: Присяжнюк Ю. Суб'єкт в «об'єкті» або ще раз про відносність історичного знання / Юрій Присяжнюк // Вісник Черкаського університету. Серія: Історичні науки, 2008. – Вип. 133-134. – С. 3-7.
3. Див.: Націоналізм: Антологія / Упоряд. О. Проценко, В. Лісовий. – К. : Смолоскип, 2000; Касьянов Г. Теорії нації та націоналізму / Георгій Касьянов; монографія. – К. : Либідь, 1999. – 352 с.; Андерсен Б. Уявлені спільноти. Міркування щодо походження й поширення націоналізму / Бенедикт Андерсен. – Вид. 2-ге, перероб. – К. : Критика, 2001. – 271 с.
4. Грицак Я. Страсті за націоналізмом: стара історія на новий лад / Ярослав Грицак; есеї. – К. : Критика, 2011. – 352 с. та ін.
5. Маслійчук В. Харків як патріархальне село: кілька роздумів про образ міста / Володимир Маслійчук // Режим доступу: <http://www.historians.in.ua/index.php/doslidzhennya/127-volodymyr-masliychuk-krakiv-iak-patriarkhlne-selo>
6. Луценко Ю. Україна як ніколи об'єднана і позбавлена ілюзій (3 зали засідань Печерського суду м. Києва. 16 лютого 2012 р.) / Юрій Луценко // Сільські вісті. – 2012. – 21 лютого (№ 22). – С. 1-2.
7. «Незручний клас» у модернізаційних проектах. Форум // Україна модерна (Безмежне село). – К., 2010. – Число 6 (17). – С. 9-44.
8. Вжосек В. Культурне приписування як модель історичного мислення та дослідження / Войцех Вжосек // Режим доступу: <http://www.historians.in.ua/index.php/doslidzhennya/78-voytsekh-vzhosek-kulturne-prypysuvannia-iak-model-istorychnoho-myslennia-ta-doslidzhennia>
9. Михайлюк О. Традиціоналізм селянської культури / Олександр Михайлюк // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. – К. : Ін-т історії України НАНУ, 2011. – Вип. XVIII. – С. 237-243.

РЕЦЕНЗЕНТИ: д.і.н., професор **Г. В. Боряк**; д.і.н., професор **Є. Г. Сінкевич**